

Tussen Rijn en Lek 1991 1 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9964>

Tussen Rijn en Lek
Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied
Tussen Kromme Rijn en Lek

25e Jaargang

Nummer 1

maart 1991

Inhoud van dit nummer:

Y.M. Donkersloot-de Vrij: Kaart van de provincie Utrecht door B. de Roij	1
M.S.F. Kemp: Odijske families en hofsteden tot ca. 1650	13
H.J.M. Thiadens: Donselaar, een laar naam bij Overlangbroek	22
Jaarverslag van de secretaris over 1990	23
Jaarverslag van de penningmeester over 1990	29
Jaarverslag van de archeologische werkgroep over 1990	30
recensie: A. van der Gaag: Fort bij Rijnauwen	31

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijs; L.M.J. de Keijzer, Houten;
H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijs; O.J. Wttewaall, 't Goy.

Breleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Burgweg 4, 3984 LK Odijs, tel. 03405-62019.

Secretariaat/Ledenadministratie Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek':
H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03404-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele, Herenstraat 113,
3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abbonement** op dit tijdschrift:

f 30 per jaar (studenten en scholieren: f 15), over te maken op rekeningnummer
32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te
Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

*Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door
Bernard de Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.*

oef 6965
UTR v 21
L
1

Kaart van de provincie Utrecht door B. de Roij (toelichting bij de nieuwe omslag)

Ter gelegenheid van de 25ste jaargang van het tijdschrift is als nieuwe omslag het kaartfragment van het Kromme Rijngebied van de eerste uitgave van de grote kaart van de provincie Utrecht, vervaardigd door Bernard de Roij, gereproduceerd. Deze belangrijke kaart, die in het laatste kwart van de 17de eeuw ontstond, werd gegraveerd door Thomas Doesburgh (met assistentie van Gerard Hoet, voor wat betreft een deel van de kaartdecoraties) en in 1696 te Amsterdam uitgegeven bij Nicolaas Visscher¹.

De kaartmaker Bernard de Roij

Hoewel van Bernard de Roij (ook wel geschreven als 'de Roy' en (ten onrechte) ook als 'du Roy') geen aparte monografie bestaat, is dank zij enkele summere gegevens in diverse publikaties enig zicht op hem te verkrijgen². Bernard de Roij is een belangrijke landmeter-kaarttekenaar geweest. Hij werd in 1659 op bijna 21-jarige leeftijd beëdigd als landmeter³. Inmiddels is door recente publikaties bekend geworden dat er veel meer personen met de achternaam De Roij als landmeter-kartograaf werkzaam waren in de 17de en 18de eeuw. De onderlinge familie-relatie is nog niet geheel maar wel voor een groot deel duidelijk.

*. De foto's bij dit artikel en van de omslag zijn gemaakt door Otto Wttewaall.

1. Veel van de gegevens voor dit artikel zijn ontleend aan de toelichting die A.H.Sijmons schreef bij de facsimile van de *Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht*, uitgegeven door Canaletto, Alphen a/d Rijn, 1973
2. Zie onder meer: Y.M.Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse Rijksarchieven - toegelicht en beschreven*. Groningen 1981, p.209; S.J. Fockema Andreae, en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinse tijd tot het midden der 19de eeuw*. 's Gravenhage 1947, p.57,58; E. Muller en Z. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811*. Alpen a/d Rijn 1987, p.288 *Nederlands Patriciaat*, Uitgave van het centraal Bureau voor Genealogie, jrg 45, 1959, p.252 e.v.; F.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*. Alpen a/d Rijn 1989, p.240 en A.H. Sijmons (zie noot 1).
3. Voor het uitoefenen van het beroep van landmeter was het vóór 1795 noodzakelijk geadmitteerd te worden of een commissie te verkrijgen bij het Hof c.q. de Staten van de verschillende gewesten. Vooraf diende de landmeter meestal een examen af te leggen. Na goed resultaat werd hij beëdigd; bij de ondertekening van zijn kaarten schreef hij daarom vaak 'gezworen landmeter'.

Te noemen zijn⁴:

Andries de (ook le) Roy, overleden in de loopgraven voor Grave in 1602; militair ingenieur sinds 9 november 1596.

Bernard de Roij (I), waarschijnlijk de zoon van Herman Jansz. de Roij, geboren in oktober 1638 (plaats onbekend) en overleden op 7 mei 1707 te Utrecht; als landmeter geadmitteerd door het Hof van Holland op 26 juli 1659, militair ingenieur sinds 12 september 1669: de auteur van de provinciewandkaart, over hem zo dadelijk meer.

Joris de Roij Wouterssoon, als landmeter geadmitteerd door het Hof van Holland op 26 april 1663.

Willem de Roij, zoon van Bernard de Roij (I), vermoedelijk omstreeks 1672 geboren; als landmeter commissie verkregen van de Staten van Utrecht op 19 juli 1695 (hij ondertekende zijn kaarten met W.D.Roij, werkzaam tot 1720 of later).

Bernard de Roij (II), zoon van Bernard de Roij (I), geboren na 1682 te Utrecht en overleden in Den Haag op 30 september 1747; als landmeter commissie verkregen van de Staten van Utrecht op 8 april 1721, was onder meer brigadier infanterie, directeur 's lands fortificatiën, commandeur Fort St.Andries.

Cornelis de Roij, zoon of broer van Bernard de Roij (I), over hem is slechts bekend dat hij in 1697 opmetingen verrichtte in Maarssen.

Johan de Roij, geboren in 1698, zoon van bovengenoemde Willem; als landmeter commissie verkregen van de Staten van Utrecht op 4 november 1721.

Jan de Roij, in 1721 kandidaat-landmeter (niet duidelijk of hij officieel werd geadmitteerd).

Bernard Jacob de Roij, zoon van Bernard de Roij (II), geboren op 20 januari 1716 te Maarssen of Maarsbergen en overleden op 27 december 1782 te 's Hertogenbosch; militair ingenieur, directeur der fortificatiën.

Bernard Willem de Roij (van Wichem), zoon van Bernard Jacob de Roij, geboren op 31 december 1746 te Nijmegen en overleden op 29 december 1803 te 's Hertogenbosch; militair ingenieur.

4. De gegevens hier vermeld, zijn grotendeels ontleend aan de literatuur genoemd in noot 2, maar deels ook aan een briefwisseling uit 1982 en 1987 met Dhr J. de Roy van Zuydewijn te Heerlen. Hij schreef mij onder andere ook dat een zekere Herman Jansz. de Roij (weduwnaar van Jannichjen Cornelisdr uit Houten), trouwde op 5 februari 1648 met Lijsbeth Gijsberts (weduwe van Jasper Lucasz. uit Wijk bij Duurstede) en op 10 juni 1672 op de Neude te Utrecht overleed. Op 14 december 1668 en 29 april 1672 overleden aldaar ook kinderen van Bernard de Roij (I).

Van de bovengenoemde personen is Bernard de Roij (I) als kaartmaker het meest actief geweest. Van hem zijn althans de meeste kaarten bekend⁵. Ook als militair deskundige heeft hij naam gemaakt: samen met H. Ruysch schreef hij *Korte deductie daer in vertoont wert in welcker voegen de provintie Hollant, het Neder-Sticht ende de stadt Utrecht (...) kan gedefendeert werden*, dat te Utrecht verscheen in 1674 (herdrukken Amsterdam 1701, Utrecht 1744). Maar hij is vooral bekend geworden door de grote wandkaart van de provincie Utrecht, die hij voor de Staten van Utrecht vervaardigde. De opdracht daartoe dateert van 28 april 1676. Enkele andere kaarten van hem die in druk verschenen zijn:

- Everard Meysters uitbreidingsplan van Utrecht, 1670⁶
- De rivier de Eem en aangrenzende gebieden, 1692⁷
- De Ring van Putten, 1700⁸

Daarnaast zijn naar ruwe schatting circa 40 manuscriptkaarten van hem bewaard gebleven, waarvan de meeste zich bevinden in het Rijksarchief in Utrecht (RAU). Veelal zijn dat pre-kadastrale kaarten van gebieden in de provincie Utrecht, vervaardigd in opdracht van overheid en particulieren. Vooral ook was hij actief in de Vechtstreek; hij maakte er onder meer kaarten van de rivier de Vecht met aanliggend gebied (1672? en 1683), Nijenrode (1678) en Breukelen (1681)⁹.

Waarom Bernard de Roij als landmeter in Holland werd geadmitteerd, terwijl hij toch voornamelijk in Utrecht werkzaam was is onduidelijk. Uit de voorgaande genealogische gegevens zou men kunnen concluderen dat hij als zoon (?) van Herman Jansz. de Roij (zijn moeder zou dan uit het Kromme Rijngebied afkomstig zijn, vergelijk noot 4) ergens in de provincie Utrecht opgroeide en lange of korte tijd woonde op de Neude in de stad Utrecht.

Er is één manuscriptkaart te noemen, waarvan de relatie tot zijn karte-

5. Zie noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981), kaart nr 280, 323, 325, 333, 416, 754, 755, 757 en kaartboek nr 30 en 36; noot 1, Sijmons (1973), hoofdstuk 3.

6. Afgebeeld en beschreven in Y.M.Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht 1989, p.108-110, nr 99.

7. De koperen drukplaten van deze kaart worden bewaard in Museum Flehite te Amersfoort. Zie voor de beschrijving van de kaart: noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981) nr 755.

8. Zie voor de beschrijving: noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981) nr 280.

9. Zie Y.M.Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*, Weesp 1985, p.23, 24, 31, 35, 73, 77.

*Titelcartouche van de eerste kaartuitgave uit 1696
(Nicolaas Visscher)*

ringswerk voor de grote wandkaart onomstotelijk vaststaat. Dat is de pre-kadastrale kaart van het poldergebied ten zuiden van De Meern, die

hij zelf aanduidt als "extract uyt de provintiaele metinge"¹⁰. Bij andere kaarten wordt dat niet zo expliciet vermeld, maar we mogen aannemen dat De Roij de karteringen in de periode 1676 - 1696 van gebieden in de provincie, waar mogelijk gecombineerd heeft met zijn werkzaamheden voor de grote provinciekaart.

De grote provinciekaart

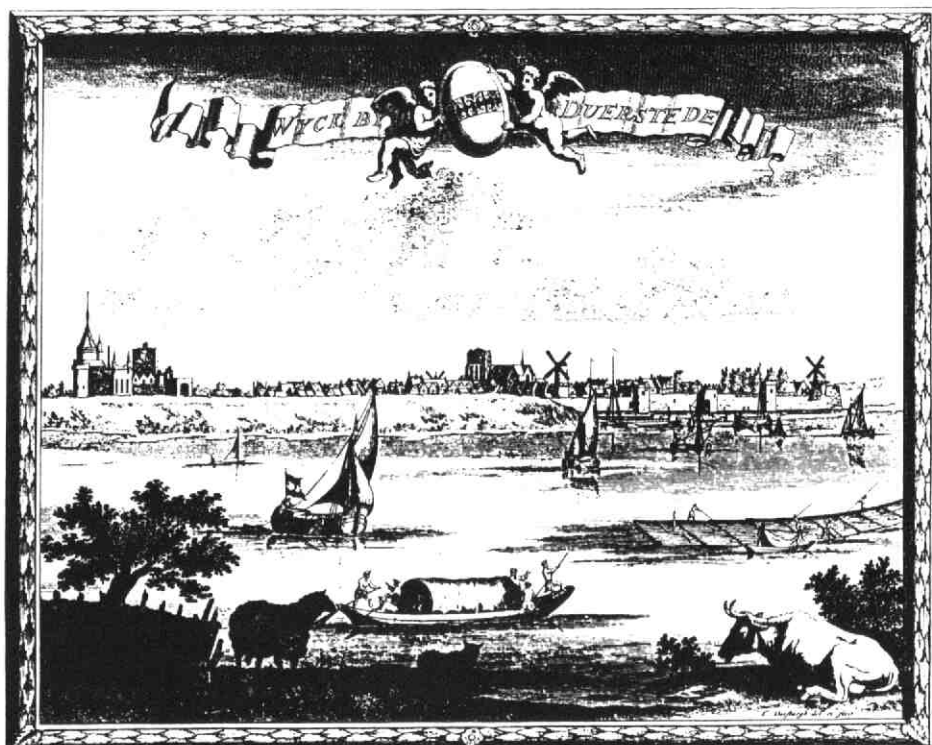
De *Nieuwe Caerte vande provincie van Utrecht*, zoals de kaart wordt genoemd in de fraai gegraveerde cartouche rechtsonder, bestaat uit 15 bladen van verschillend formaat, die in gemonteerde staat (meestal op linnen geplakt) een afmeting heeft van 120 x 185 cm (hoogte x breedte); met randversiering: circa 165 x 226 cm. De schaal ervan is circa 1:40.000 (het kaartfragment op de omslag is enigszins verkleind); let er op bij het bekijken dat het noorden linksboven is.

Deze kaart is één uit de reeks van overzichtskaarten van provincies die in de 17de en 18de eeuw van ons land verschenen¹¹. En bovendien één die behoort tot de groep van wandkaarten, een kaarttype waarvan niet alleen de informatieve, maar vooral ook de decoratieve waarde van groot belang is. Deze kaarten werden in opdracht van bestuurscolleges vervaardigd vooral ook uit representatieve overwegingen. Ze werden veelal opgehangen in bestuursgebouwen en in de huizen van rijke burgers. De decoraties, zonder meer al een kenmerk van oude kaarten, zijn met name bij de grote wandkaarten heel uitbundig. Behalve op de kaart zelf komen ze voor in een afzonderlijke brede sierrand waarin vrijwel altijd familiewapens van bestuursfunctionarissen een plaats hebben gekregen en voorts plattegronden of profielen van steden, belangrijke gebouwen, landschapstafereelen enzovoorts. Bij de kaart van Utrecht bestaat de randversiering uit de profielen van de steden Utrecht, Amersfoort, Montfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede en de wapens van de Statenleden en de burgemeesters van de steden (in totaal 14).

De Roij die, zoals gezegd, in 1676 opdracht van de Staten van Utrecht had gekregen voor de vervaardiging heeft deels zelf metingen en terreinopnamen ervoor uitgevoerd, maar maakte ook gebruik van de gegevens van kaarten van anderen. In de onderhandelingen over de "kosten

10. RAU, Topografische Atlas (TA) 182.

11. Zie mijn artikel 'Oude kaarten. Welke zijn er van het Kromme Rijngebied en waar kun je ze vinden?' in: *Tussen Rijn en Lek* 24 (1990) nr 3, p. 13-17

Profiel van Wijk bij Duurstede, gegraveerd door Thomas Doesburgh (randversiering van de kaart)

van de metinge van alle de respectieve districten deser Provincie" werd door de Staten de wens geuit dat hij veel zorg en aandacht zou geven aan de kartering van de diverse juridische grensscheidingen. De Roij op zijn beurt wenste zeker te kunnen zijn van de medewerking van instanties en personen met wie hij tijdens zijn karteringswerkzaamheden te maken zou krijgen. In de woorden van De Roij¹²:

"Dat ider district ende landscheydinge der Stichtse dorpen, heerlijkhe-

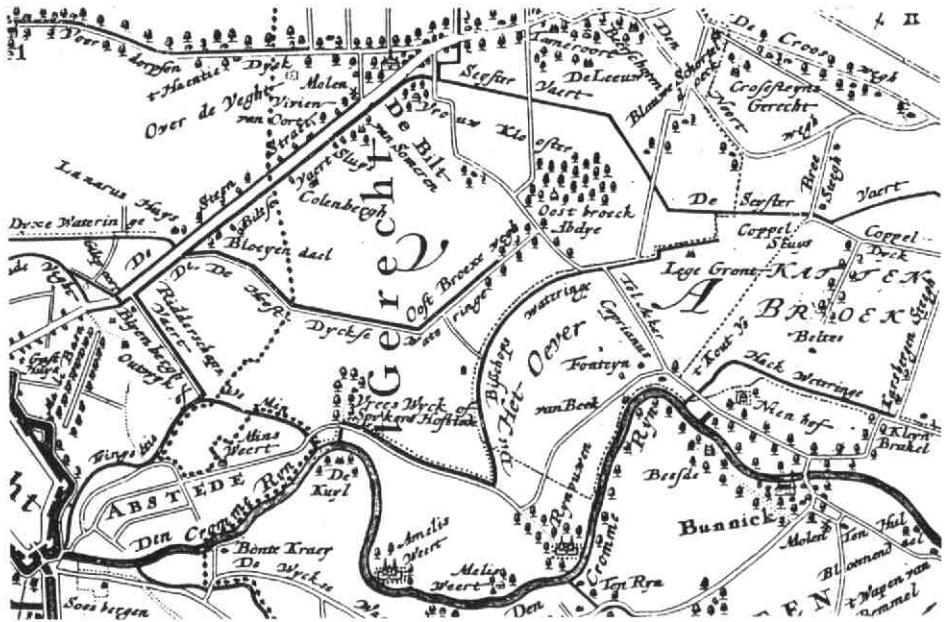
12. Zie Sijmons (noot 1), die helaas geen archiefnummer opgeeft.

den, gerechten ende gehuchten, my door de schouten off Gerechten off derselver boden aangewesen mogen werden, als ick tselve van haer sal komen te vereyschen (...) Dat den Suppliant de vryheyd zal mogen hebben in UEd.Mo Camer, Capittelen, en by alle de rentmeesters der conventen te mogen copiëren soodaenige caerten, als noodigh en dienstigh sullen bevonden worden tot het avanceren der bovengenoemde metinge"

In 1684, acht jaar later dus, was de kartering zover gevorderd, dat men ging omzien naar een graveur. Aanvankelijk zijn er contacten geweest met de graveur Anthony van Zylevelt, maar uiteindelijk sloten de Staten op 9 april 1685 met de Utrechtse graveur Thomas Doesburgh een contract voor het graveren van de kaart. Pas op 13 september 1695 deelde Bernard de Roij aan de Staten mee dat de kaart geheel was voltooid en gedrukt kon worden. Hoewel de Staten graag gezien hadden dat de kaart als bindend document bij grenskwesties gebruikt zou kunnen worden, is het De Roij kennelijk niet gelukt geheel aan hun wensen te voldoen. Ze namen afstand van de inhoud voor wat betreft de grenscheidingsen zo is in een archiefstuk te lezen (... "met dese meyninge nochtans, dat haer Ed.Mo. hier door niet en verstaen de voorsz. caerte te willen approberen ofte stellen tot een regel, omme daerna de limiet-scheydingen te decideren")¹³. Dat het negatieve oordeel van de Staten juist was, wordt ook benadrukt door Beekman die er zich over verbaasde dat de kaart bij een arrest van de Hoge Raad in 1848 als rechtsbron werd erkend¹⁴.

De Staten traden vervolgens in onderhandeling met de drukker Nicolaas Visscher te Amsterdam over de aankoop van de door Doesburgh vervaardigde koperplaten, het verbeteren van enkele fouten in de kaart, het privilege voor 15 jaar (dat wil zeggen; dat niemand anders dan hij de kaart gedurende die periode mocht drukken en uitgeven) en de levering van 48 exemplaren, zo is bekend uit het verslag van de Statenvergadering van 5 december 1696. Behalve de grote wandkaart heeft Nicolaas Visscher ook nog een verkleining van de kaart uitgegeven met toevoeging van de gehele Veluwe, gegraveerd door L. van Anse.

13. Zie Sijmons (noot 1), wederom zonder vermelding van archiefnummer, waaruit deze mededeling afkomstig is.
14. A.A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, 's Gravenhage 1913, kaart 14 en p. 133 e.v.; zie ook RAU TA 142 en 143.

Detail Bunnik en Oostbroek met de boomgaarden.

Dat het twintig jaar geduurd heeft voordat de kaart uiteindelijk van de drukpers kwam heeft verschillende oorzaken gehad, onder meer de speciale eisen die de Staten aan de inhoud stelden, misschien waren er ook tegenvallers bij de karteringswerkzaamheden van De Roij en moeilijkheden met het vinden van geschikte graveurs. Naast Thomas Doesburgh werd de bekende kunstenaar Gerard Hoet aangezocht voor het ets- en graveerwerk van de titelbanderolle boven de kaart en de reeds genoemde wapens.

Een tweede uitgave van de kaart, aanzienlijk bijgewerkt (dit geldt niet voor het Kromme Rijngebied) verscheen in 1743 bij Johannes Covens en Cornelis Mortier te Amsterdam. Een, later ingekleurd en gemonteerd exemplaar van deze druk hangt onder andere in de gang op de eerste verdieping van het Rijksarchief te Utrecht. In tegenstelling tot de eerste uitgave is deze tweede uitgave niet zo zeldzaam. Voorts verscheen nog een ongewijzigde derde uitgave (jaartal onbekend) en een

vierde uitgave in 1799 die wel weer zeldzaam zijn¹⁵.

De inhoud van de kaart

Behalve de eigenlijke provincie Utrecht is een groot gebied rondom afgebeeld. De noord-zuid lijn loopt iets ten oosten van Leiden, de oostgrens ligt even ten oosten van Kootwijk op de Veluwe, de noordgrens ligt net boven Amsterdam en de zuidgrens loopt midden door de Betuwe. Bij deze gebieden heeft De Roij uitsluitend gedrukt kaartmateriaal van anderen gebruikt en geen eigen karteringen gedaan. Wanneer we kijken naar de provincie Utrecht dan blijkt de kartografie niet in alle delen evenwichtig te zijn. Het gebied rondom de stad Utrecht is nog het beste weergegeven, daar heeft hij misschien zelf zorgvuldige metingen verricht of mogelijk kunnen beschikken over goede bestaande kaarten. Dat is moeilijk meer te achterhalen. Eemland is grotendeels ontleend aan de kaart van Dirk Brekensz. van Groenou uit 1666¹⁶. Zoals reeds gezegd, gebruikte De Roij kaarten die hij voor verschillende doeleinden voor andere opdrachtgevers moest maken. Veel nut zal hij zeker gehad hebben van zijn *Caerte vande limietscheydinge van Seijst ende Driebergen* en de *Caerte vande Hooge, Lage en Middelbaere Jurisdictione van Seijst en Driebergen*¹⁷, die hij in 1677 vervaardigde, gezien de speciale wens van de Staten voor de opname van grensscheidingen.

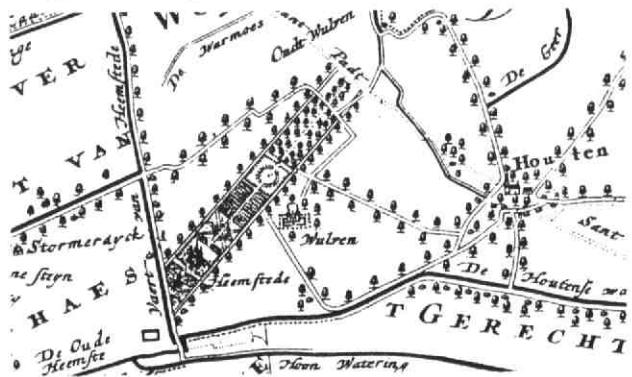
De weergave van het reliëf van de Utrechtse Heuvelrug laat, naar onze huidige maatstaven gemeten, veel te wensen over, maar de gestileerde fantasie-heuvels die slechts aanduiden dat het terrein daar geaccidenteerd is, waren voor die tijd heel gewoon. Dat bomen ontbreken op de Heuvelrug is overigens met de werkelijkheid in overeenstemming. Dit gebied bestond toen immers nog uit heidevelden. Opvallend zijn wel de vele boompjes die de rest van het kaartbeeld beheersen, met name langs de wegen (en ook ten noordwesten van Wijk bij Duurstede, bij Bunnik en Oostbroek; zeer waarschijnlijk de aanduiding voor boomgaard-

15. Zie noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981) nr 754 p. 149 voor de tot dusver in de diverse verzamelingen aangetroffen exemplaren. De eerste druk van de kaart is (losbladig) te vinden in de collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek te Leiden en in de TA van het RAU (in atlasvorm ingebonden).
16. Zie voor de beschrijving: noot 2, Donkersloot-de Vrij (1989) nr 198.
17. Deze bevinden zich respectievelijk in de kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (VTH 3031) en in het RAU (TA 206-1).

den). Daaraan veel conclusies verbinden, bijvoorbeeld dat toentertijd langs bepaalde wegen geen bomen stonden, is onjuist. Er kan alleen maar gezegd worden dat er redelijk veel bomen in het landschap aanwezig waren. Overigens bij Oostbroek komt de aanduiding 'Abdye' nog voor. Dit moet niet direct als foutief worden aangemerkt. Deze belangrijke abdij, die stamde uit de twaalfde eeuw, werd afgebroken in de jaren tachtig van de 16de eeuw. Maar kennelijk bleef het de gewoonte deze plek, waar toen al de eerste buitenplaats voorkwam, nog steeds als zodanig aan te duiden.

Ook valt op dat op de kaart nogal wat andere toponiemen voorkomen. Niet alleen van dorpen, gehuchten, sloten en wegen, maar vooral van de verschillende gebiedseenheden (gerechten, heerlijkheden, polders, enzovoort). Dat laatste houdt uiteraard verband met de speciale wens van de Staten een kaart willen te hebben waarop de juridische gebieden staan aangegeven, maar deze toponiemen nemen de fouten bij de weergave van de grenzen natuurlijk niet weg. Fouten zijn ook te ontdekken in de manier waarop de verschillende waterlopen zijn gekarteerd. Dit moet eveneens een te moeilijke opgave zijn geweest voor De Roij.

Iedereen die historisch-topografisch detailonderzoek doet zal van tijd tot tijd merken dat de kaart ook andere tekortkomingen heeft, maar dient zich wel te realiseren dat de schaal waarop de kaart is getekend, niet elke detaillering toelaat¹⁸. Mede om die reden zijn de molens, boerderijen, kastelen en buitenplaatsen weergegeven met een gestandaardiseerd symbool. De belang-

Detail Heemstede en omgeving.

18. Lezers die meer bijzonderheden over bepaalde topografische details op de kaart weten, hun juiste of onjuiste weergave, worden vriendelijk verzocht mij dat te laten weten. Wellicht is daar te zijner tijd een verslagje van te geven in dit tijdschrift.

Titelcartouche van de tweede uitgave uit 1743

(Covens & Mortier)

rijkste kastelen en buitenplaatsen zijn bijvoorbeeld door een gebouw met twee torens weergegeven. Een uitzondering hierop vormt kasteel Heemstede (bij Houten), waar een vrij geslaagde poging is gedaan het gebouw en de bijbehorende beroemde tuin natuurgetrouw weer te geven. Heemstede was, toen de kaart vervaardigd werd, in bezit van Diederick van Velthuysen (1651-1716). Hij was een zeer vermogende en

belangrijke Utrechtse bestuursfunktionaris, onder meer lid van de Staten van Utrecht. Zijn familiewapen is dan ook opgenomen in de randversiering van de kaart.

Het is heel goed mogelijk dat hij er persoonlijk voor gezorgd heeft dat zijn Heemstede op de kaart goed uit de verf zou komen. In dit verband is het aardig om op te merken dat de commerciële kaartuitgevers Covens & Mortier, die de tweede uitgave verzorgden, een advertentie in de kaart opnamen, waarin zij bezitters van buitenplaatsen oproepen om te komen reclameren wanneer hun huis niet stond aangegeven.

Tegen betaling zou dat dan, bij een volgende druk, als nog gebeuren. In de reeks van gedrukte overzichtskaarten van de provincie Utrecht¹⁹ is De Roijs kaart, ondanks de genoemde gebreken, de meest monumentale kaart. Gedurende anderhalve eeuw was deze kaart de hoofdbron van de topografische kennis van de provincie. In 1850 verschijnt de opvolger: de grote vierbladige provinciekaart op schaal 1:50.000 van A.A.Nunnink en J.H.Kips, eveneens vervaardigd in opdracht van de Provinciale Staten van Utrecht.

Het wapen van Diderick van Velthuysen, gegraveerd door Gerard Hoet (randversiering van de kaart)

Odiijk,
Marijke Donkersloot-de Vrij,
(kaarthistoricus-geograaf).

19. Voor een volledige lijst hiervan, zie noot 1, Sijmons (1973) hoofdstuk 2 en 7.

Odijkse families en hofsteden tot ca. 1650

Iets over genealogisch onderzoek in het Kromme Rijngebied¹

Probleemstelling. Reeds het lezen van de titel van dit artikel doet een aantal vragen rijzen zoals: bestaan er ècht Odijkse families en hoe bepaal je of ze wel echt "Odijs" zijn? Moeten ze er bijvoorbeeld honderd jaar gewoond hebben; dan kan ik zo een paar dozijn families noemen. Of gaat het om een nog langer doorlopende reeks geslachten? Een voorbeeld daarvan is de familienaam Van Schaik. Dekker meldt dat er sinds 1236 onafgebroken Van Schaiken in Odijk hebben gewoond². Op zich is dat waar, maar daarmee suggereert hij een zeven eeuwen teruggaande aaneensluitende stamboom en daarvan is geen sprake. De oudste groep verdwijnt rond 1500 uit beeld en rond diezelfde tijd vestigt zich vanuit Houten ene Eerst Daemsz. van Schaik die trouwt met de enige dochter van Jan Laurensz. van Wiell, een van de grootste boeren van Odijk. Een derde groep Van Schaiken komt in de tweede helft van diezelfde 16de eeuw vanuit Werkhoven in Odijk wonen. Na 1600 komt er van elders weer een andere groep Van Schaik in Odijk wonen. Onderlinge verwantschap van deze groepen is weliswaar waarschijnlijk, maar nog niet aangetoond!

Oudste geslachten

Naast Van Schaik komen in de 14de eeuw de familienamen Utermeent, Utenboemgaert en Van den Boghe voor. Twee eeuwen later komen we de naam Bogaert tegen, mogelijk een verbastering van Utenboemgaert. Deze Bogaerts hebben nog maar heel weinig grond in Odijk en wonen in Bunnik. In 1536 leeft een telg van het geslacht Utermeent: Adriaen Eelgisz., die grond van de Utermeents gebruikt, zonder de achternaam Utermeent te voeren.

De oudschildgeldlijsten van 1536 en 1600

In 1536 werd in opdracht van keizer Karel V een overzicht gemaakt van alle eigenaren en gebruikers van huizen en stukken grond in onze provincie. Op grond hiervan werd een belasting geheven die werd berekend in oude Franse schilden, waardoor de belasting de naam: oudschildgeld

1. Dit artikel is een bewerking van de lezing die de auteur op 26 april 1990 hield voor onze kring. Bewerking en annotatie zijn uitgevoerd door Henk Reinders.
2. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983, p. 225.

kreeg³. In 1600 was de lijst door mutaties zo onbruikbaar geworden dat er een nieuwe lijst is opgesteld. De acht grootste boeren in Odijk zullen we nader bekijken.

1536 De naam Vereem komt drie maal in de lijst voor: Aert Vereem en zijn beide zoons Aert en Claes. Maar zij zijn afkomstig uit Cothen en dus niet inheems. De tweede is de al genoemde Adriaen Eelgisz. uit het geslacht Utermeent die zijn achternaam echter niet gebruikt. Evenmin gebruikte Herberen Hubertsz., de kleinzoon van de midden 15de eeuwse Odijkse schout Herberen Rumersz. een achternaam en ook Wouter Willemsz., boer op Dalenoord, doet dat niet. Wel een achternaam treffen we aan bij de al genoemde Jan Laurensz. van Wyell, maar hij heeft alleen een dochter en zijn nazaten heten Van Schaik. De zesde op de lijst is Jan de Cruyff, maar deze stamt niet Odijk doch uit Cothen of Wijk. Als voorlaatste van de acht grootste boeren zien we Jan de Reus, net als Herberen Hubertsz. de kleinzoon van een Odijkse schout en als laatste Adriaen Stael.

1600 Op de oudschildgeld-lijst van 1600 komen nog een paar nazaten van de grote boeren uit 1536 voor. Het geslacht Vereem is nog in Odijk aanwezig maar ondertussen verarmd en niet lang daarna verdwenen. De stamvader van een groot geslacht Sweserengh, afkomstig uit Hogeweide is met een rijke Odijkse weduwe zonder kinderen getrouwd. In de 17de en 18de eeuw had hij vele goed-katholieke nazaten in onze streek. Een achterkleinzoon van Jan de Cruyf is nog aanwezig - maar deze De Cruyven sterven snel uit. Frans Cornelisz. woont op Vinckenburch. De zoon van Adriaan Eelgisz, een Utermeent dus eigenlijk, boert op zijn oude dag en zijn kinderen noemen zich in de stad Utrecht Van Odijk en ter plaatse Verborch, naar de hofstede waar zij geboren zijn. Dan zijn er nog: Adriaen Jansz. van Deyl op Atteveld, afkomstig uit Zeist en Herbert Jansz. tenslotte, die zich onder curatele heeft laten stellen wegens overmatig drankgebruik. Nieuwlichters bevolken de eeuwenoude hofsteden, zoals Anthonis Cornelisz. van Wijckersloot, de stamvader van het adellijke geslacht De Wijckersloot, die met een Odijks meisje Van Schaik trouwde en zo op Atteveld terecht kwam. Echt veel Odijkse geslachten blijven er dus niet over.

3. Rijksarchief Utrecht (RAU), Staten van Utrecht inv. nr. 971-972.

Onlangs heb ik een overzicht gemaakt voor het hele Kromme Rijngebied van de mensen die in 1536 land gebruikten, verdeeld over categorieën naar aantal hoeven⁴:

aantal hoeven	<1	1-2	2-3	3-4	4-5	5+
aantal gebruikers	ca. 600	240	145	105	23	24
gemiddeld gebruik	5	22½	38	53	72	96
totaal aantal morgens	3000	5300	5500	5600	1650	2300

We komen in Odijk twee van de grootste boeren tegen: Aert van der Eem⁵ en Willem Gerritsz. van Schaik⁶. De meeste Odijkse boeren zitten in de midden-categorieën.

Gevolge onderzoeksmethode

In het Kromme Rijngebied zijn een aantal plaatsen waarvan het archief grotendeels verloren is gegaan. Kijken we bijvoorbeeld naar Werkhoven, dan gaat het Hervormde doopboek terug tot de 17de eeuw, het Katholieke tot begin 18de, maar van het gerecht is er voor 1811 vrijwel niets⁷.

Dat betekent echter niet dat genealogisch onderzoek in een eerdere periode gedoemd is te mislukken.

Grondeigendommen en pachtgegevens Veel van de boeren uit deze streek waren pachter van aanzienlijke families of kerkelijke instellingen en moesten jaarlijks pacht betalen en er zijn nogal wat pachtaktes en rekeningen van betaling van de pacht in familie- en instellingsregisters bewaard gebleven. Juist omdat deze goederen zelden vervreemd werden en er dus lange reeksen van pachtbetalingen zijn, krijgen deze

4. Een hoeve (13½ Ha) is 16 morgen land; een morgen (0,84 Ha) telt 6 hond. Iedere hond (1400 m²) telt weer 100 roeden. Een vierkante roede telde dus 14 m². De hoeve was in de middeleeuwen de minimale oppervlakte die een keuterboer nodig had om met zijn gezin van te leven.
5. Deze woont in Odijk, waar hij 53 morgen gebruikt. De rest ligt elders.
6. Hij woont op Goyermaat (Bunnik) en gebruikt ca. 100 morgen, waarvan 35 in Odijk.
7. Zie bijvoorbeeld noot 15 van H. Reinders in het artikel over de Werkhovense molen in *Tussen Rijn en Lek* 24 (1990), nr. 4, p. 47 noot 15.

lijk was voor de pacht, werden overgangen nauwkeurig genoteerd zoals: "... weduwe van", "..... de zoon van". Hoe langer de reeks is, hoe waardevoller. Zo gaan de pachtregisters van de Ridderlijke Duitse Orde en de Dom - zonder al te veel hiaten - terug tot in de 14de eeuw! Waar bezit is, daar is registratie nodig om dat bezit veilig te stellen. En hoe meer registratie, hoe meer "pakkans", kans dat je je voorouders terugvindt! Bakkers, timmerlieden, schoenmaker en arbeiders vind je op het platteland zelden terug.

Belastingen Een tweede gelukkige omstandigheid is dat er in het provinciaal archief een aantal belastinglijsten zijn bewaard. Van het morgengeld zijn lijsten uit ca. 1435 en 1470 bewaard gebleven, die onderling vergelijkbaar zijn. De lijst houdt de volgorde aan van een (denkbeeldige) inspecteur die van perceel naar perceel loopt om de gegevens te controleren. Als men een perceel in een charter heeft kunnen identificeren als een bepaald perceel in het morgengeldregister, dan blijkt dat de percelen die in het charter als "boven" en "beneden" worden omschreven, meestal overeenkomen met het volgende en vorige perceel in het morgengeldregister. Hoewel de opbouw verschilt, is een dergelijk systeem onder meer ook toegepast in de oudschildgeldregisters van 1536/1600. En bovendien zijn er de huisgeldregisters van 1517/1525. In dat laatste register staan ook de minvermogenden vermeld.

Bruikbaar zijn ook de opgaven van percelen die moesten bijdragen in het dijkonderhoud uit het archief van de waterschappen Lekdijk (16de eeuw) en de thinzen van de Dom (1499, 1505, 1550, 1600 en verder) met stukken grond onder andere in Cothen, Amerongen en Doorn en Hofgoederen of tafelgoederen van de bisschop, vooral in Vechten en Bunnik (ca. 1530 - ca. 1567).

In zeer vele gevallen is het mogelijk gebleken om de bewoners van 1536 in verband te brengen met die van 1600 door onderlinge combinatie van de verschillende gegevens. Een aantal families uit deze streek blijkt inderdaad afkomstig te zijn van boerderijen: Van Kouwenhoven (Kouwenhoven onder Zeist), Van Vulpen (Velpen, tussen Doorn en Driebergen) Van Schaik (Schadewijk tussen Odijk en Werkhoven), Van Oostrum (Oostrum en Westrum waren plaatsbepalingen t.o.v. het oude kasteel Utengoye in het Goy) en Dalenoord (Odijk). Een andere groep families stamt van "steynen" (stenen) huizen: Groenesteyn en Hindersteyn (Langbroek), Dorresteyn (Driebergen); Griffensteyn (Zeist). In

Doorn staan twee stenen huizen waar we zelfs de stichter van kennen: Vossesteyn is gebouwd door ene Vos en Geresteyn door ene de Geer. Dat geldt ook voor twee Langbroekse huizen: Cruyvestein en Wittesteyn, niet gesticht door de adel maar respectievelijk door boer de Cruyf en boer de Wit.

Het Hof van Utrecht Een derde bron is te vinden in het archief van de Staten van Utrecht. Vaak werden processen over doodslagen, caféruzies, erfeniskwesties en allerlei civiele zaken aangespannen in de dorpen. Helaas is het rechterlijke archief in de plaatsen zelf deerlijk gehavend⁸, maar men ging in beroep bij het Hof en het archief daarvan zit vol verrassingen. Er is een redelijk doorlopende reeks beroepszaken bewaard gebleven sinds 1535. Als je voorouders geen bezit hadden waardoor ze terug te vinden zijn, laten ze dan in elk geval iets uitgespookt hebben wat niet deugt, want ook dan vind je ze terug.

De Stad Utrecht Een vierde omstandigheid tenslotte die van positieve invloed is op onderzoek in onze streek is de nabijheid van enkele steden en wel speciaal van de stad Utrecht. Met een rijk notarieel archief vanaf ca. 1560 en vele andere stukken van de geestelijke stichtingen terugreikend tot in de middeleeuwen, is het archief van de stad een onuitputtelijke bron - ook voor de geschiedenis van geslachten op het platteland. Immers men ging naar de stad voor z'n testament of zieleheil (schenking van land!), men deed zaken met korenkopers en brouwers; men bestelde nieuwe broeken en schoenen in de stad, verkocht er zijn ossen en paarden en vocht er zijn vetes uit in een van de vele kroegen en zocht men er geen zieleheil, dan maakte men er fortuin zoals de familie De Wijkerslooth de Weerdesteyn⁹, maar ook bijvoorbeeld de Ridder van Groenesteyn. Het archief van de stad - ook het zogenaamde Raads Dagelijks Boeck¹⁰ (met bijvoorbeeld voogdij-aantekeningen en doodslagen - ook van buiten de stad) en de schepenenminuten¹¹, bergt veel geheimen voor wat betreft de boerengeslachten uit de omgeving.

8. De stukken van de dorpsgerechten zijn door het RAU uit het rechterlijk archief gehaald en ondergebracht in het nieuwe fonds: "dorpsgerechten". Van Driebergen en Werkhoven is er vrijwel niets.
9. Zie: M.S.F. Kemp: "De oorsprong van het adellijke geslacht De Wijkerslooth" in: *De Nederlandsche Leeuw* CV (1989) nr 2-5 kolom 102-146.
10. Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stadsarchief I nr. 13.
11. GAU, Stadsarchief I nr. 703 e.v.

Voor we naar concrete situaties gaan, wil ik wijzen op twee hulpwetenschappen, de topografie en de heraldiek.

Topografie betekent letterlijk: plaatsbeschrijving. Kaarten zijn hierbij een belangrijke informatiebron. Vaak werden topografische aanduidingen die destijds vanzelf spraken gebruikt om mensen uit elkaar te houden. Zo onderscheidde men Jan Aerts aan de Leede in Houten van Jan Aerts op Heemstede. Een achternaam met daarin de aanduiding van een plaats of watergang, duidt meestal op de historische oorsprong van een familie: Van Dalenoord, van Oostrum en van Schayck noemde ik al, maar de lijst is sterk uit te breiden: van de Leemkolk (Cothen/Werkhoven), van Broekhuizen (Doorn), Indeneng (Wijk bij Duurstede), Coppel en van Reumst (Bunnik) enzovoort. In feite bleek ook de (thans adellijke) familie De Wijckersloot ooit aan de Wijckersloot te hebben geboerd en niet - althans niet direct - verwant te zijn aan de adellijke familie De Wijckersloot uit de middeleeuwen.

Heraldiek is de zegel- of wapenkunde. Er bestaat een wijdverbreid misverstand dat alleen adellijke geslachten over een wapen beschikken - net zoals het misverstand dat alle Nederlanders pas in 1811 een achternaam aannamen. Wat de wapens betreft: op het eind van de 16de eeuw beschikten zeer veel van de grotere leidende families in het Kromme Rijngebied over een zegel waarmee zij als schout of schepen of pachter van land officiële stukken konden bekrachtigen. Vaak blijkt dat men zo'n zegel niet willekeurig kiest, maar daarmee aangeeft tot welke familiegroep men zich rekent, families die soms teruggaan tot oude adellijke en zelfs ministerialengeslachten. Veel voorkomend zijn een gekanteeld schildhoofd (zie het wapen van Zeist, maar ook dat van de familie van Wijck), een dwarsbalk van vair (Utengoye), drie bemmels (Van Bommel), drie zuilen (Van Zuilen, Van Vianen) en een of meer adelaars. Veel voorkomend is ook het wapen van de familie Van Schaik: drie lelies. Vaak geeft zo'n wapen net de ontbrekende schakel tussen de gebruiker en de familie waar deze toe behoort. Soms geeft het wapen zelfs de relatie met oude adellijke geslachten aan. Soms "groeit" een wapen. Zo blijken de Van Blanckendaels, één van de 17de eeuwse ambtenaren/regentenfamilies in de stad Utrecht, van oorsprong uit het Kromme Rijngebied te komen. De stamvader is Claes Symonsz., smid te Werkhoven, vermeld in 1507/1517. Zijn kinderen gebruiken een zegel met drie hoefijzers, een wapen dat hun beroep aangeeft. Zijn zoon,

Gijsbert Claesz. gebruikt dit wapen. Hij begint als smid, maar brengt het tot schout en landbouwer in Werkhoven. Achterkleinzoon Aert Claesz. van Blanckendael is schout van 't Goy en Houten. Ook hij gebruikt het wapen met de drie hoefijzers, maar nu opeens vergezeld van een keper. Waar kwam die opeens vandaan? Was dit een ouder familiewapen dat zijn grootvader was vergeten of bewust niet meer gebruikte? Wilde hij het sprekende wapen in ere houden maar ook een nog ouder familiewapen (de keper) in ere herstellen en maakte hij aldus een "mix"? Het is nog onduidelijk.

Een slotopmerking: soms is het mogelijk dat je gegevens aan elkaar kunt knopen door het vóórkomen van bijzondere voornamen zoals Pelgrum in de familie Van Vulpen. In onze streek hebben ook voornamen als Krijn, Eerst en Daam een signaalfunctie. Overigens stelt Dekker als een van de argumenten waarom Heribertus patroon van de Odijkse kerk zou moeten zijn geweest (en niet Nicolaas), dat men in Odijk in de 14de eeuw en later een grote voorliefde had voor de naam Her(i)bert. Maar dit argument lijkt niet juist, want buiten Herbert Rumersz. en zijn nazaten kwam deze voornaam te Odijk vóór 1453 niet voor. Hij was daarentegen in Vreeswijk en omgeving wel gangbaar.

Doodslag in Odijk In 1583 wordt Jan Cornelisz. alias "metten vlegel" gebannen uit het land van Utrecht omdat hij een "calis" te Odijk die hem achterna zat uit "gram ende haestichen moet" met een vlegel zo geslagen had dat hij ervan stierf¹². Wie zich ondanks zo'n verbanning toch weer liet zien, liep het risico dat hij alsnog een zwaardere straf zou krijgen. Zo ook Jan Cornelisz. Omdat hij toch weer gesignaleerd was "vagabundsgewijs op den huysman lopende" (landloperij) werd hij op 8 mei 1584 onthoofd.

In twee andere gevallen zal er waarschijnlijk alcohol in het spel zijn geweest, bijvoorbeeld toen ten huize van Peter Jansz., brouwer te Odijk, Lambert Willemsz. (van Bommel), boer op Schadewijk, Anthonis Claesz. Vereem dood sloeg. Hij kreeg in 1584 strafvermindering¹³.

Het derde geval speelt in 1647. Jan Jansz.¹⁴ wordt dan neergeslagen

12. RAU, R.A. 99-4 (1583 augustus 28).

13. RAU, R.A. 99-5.

14. de zoon van Jan Aelbertsz., die in 1648 NH lidmaat in Odijk was.

door Dirck Cornelisz., zoon van een kroeghouder te Vechten.

De Tachtigjarige Oorlog Een echt verslag van oorlogshandelingen is er niet, maar wel komt de oorlog in de archieven meermalen naar voren. Zo was er rond 1575 blijkbaar een inkwartiering in Odijk want Laurens Jansz., de toenmalige koster en substituut schout, draagt van 1573 tot 1576 bij in de kosten van die inkwartiering en in 1578 verklaart een arts over een behandeling die drie jaar geleden geschiedde "ten tijde toen de hoogduitse soldaten in Odijk lagen". Individuele boeren moeten hier onder geleden hebben want de kinderen van Anthonis Claesz. Vereem zien in 1582 af van de erfenis van hun vader: "nae rypelicken overwogen hebbende dese calametose turbulente tyt ende perjurie van roeff ende brant". Een nog openstaande vordering die de Grote Clanderbroederschap nog op hem had wordt als oninbaar afgeboekt: "daer is nyet en te haelen". Drie jaar later moet Cornelis Dirksz. voor f 150, te betalen aan inwoners van Enschede, worden vrijgekocht. Een andere vermelding is die van Cornelis Cornelisz. Verburgh die in 1631 ruiter is geworden onder Van Bredero en in garnizoen ligt te Den Bosch. Deze telg uit het oude geslacht Uytermeent geeft zijn Odijkse broer toestemming voor de verkoop van hun ouderlijke goederen. Blijkbaar is dit het moment waarop deze familie Uytermeent/Verburch uit Odijk is vertrokken.

En dan mag Odijk onder zijn kinderen ook een "overloper" rekenen. In 1622 liep Jan Herbertsz., alias Jan Aertsz., geboren te Odijk over naar de Spanjaerden¹⁵. In hun dienst nam hij in het Goy Crijn Gysen gevangen (een "Pauw"), maar werd tenslotte gevangen na een schietpartij waarbij twee boeren om het leven kwamen. In 1625 eindigde deze nazaat van de eerder genoemde Herberen Rumersz. zijn leven op het schavot.

Hofsteden Enkele voorbeelden van Odijkse hofsteden (boerderijen) in relatie tot familienamen zijn er ook.

Vinkenburg en het Burgje¹⁶: Ik denk dat het Burgje de oudste hofstede

15. Hij is waarschijnlijk een zoon van Herbert Jansz. te Odijk die zich op 22 april 1597 onder curatele van zijn vrouw liet zetten wegens "groot verloop van zijn goederen door zijn eigen verzuim, sober verstandt ende regiment ende dagelixen dronck". Een goed voorbeeld gaf de vader daarmee niet aan zijn zoon.

16. zie: M.S.F. Kemp, 'Vinkenburg en het Burgje' in *Tussen Rijn en Lek* 20 (1986) nr 2, p. 1 en nr. 3, p. 1.

van de twee is. Misschien heette hij vroeger de Hogeborch - zo luidt tenminste een Odijske familienaam eind 14de eeuw. Leden ervan verkopen land daar in de buurt.

De hofstede Ten Rine wordt genoemd in 1301. In 1408 wordt Dalenoord voor het eerst genoemd. Verder zijn bekend Kreyenhoeff en De Boghe of de Beuch. Een Heynken van den Boghe wordt al in 1301 genoemd.

Tot slot In het zogenaamde blauwe boekje, waarin families staan die zichzelf tot het Nederlands Patriciaat rekenen, staat een familie Vonk te Rotterdam beschreven, die begint met Herbert Adriaensz. Vonk. Hij moet een zoon zijn van Adriaen Cornelisz. Vonck te Odijs, gehuwd met een dochter van Herbert Hendriksz. van Schayck. Adriaensz. boedel heet in 1653 "desolaet". Bedelstaf en koningskroon hangen geen honderd jaar aan dezelfde deur!

Vorig jaar vond ik in het Rijksarchief te Mons-Bergen een akte uit 1627 waarbij 13 morgen te Odijs werd verhuurd aan de weduwe van Jacob Hubertsz. op Rijsbrug¹⁷, hetgeen mag illustreren dat het zoeken en vinden van gegevens in archieven een hobby is die grensoverstijgende kanten heeft!

's-Gravenhage,
M.S.F. Kemp.

17. Rijksarchief Mons-Bergen (België), familiearchief De Clercq Wissocq.

Donselaar, een laarnaam bij Overlangbroek

In Van Goor's Aardrijkskundig woordenboek van Nederland leest men bij *Donselaar*: "voormalige ridderhofstad bij Overlangbroek"¹. In het etymologisch woordenboek van De Vries staat bij *Laar*: "open plek in bos, bosweide vergelijk oudhoogduits hlâr 'weideplaats'. *Laar* bij Rheden heet in 855 *Villa Hlara*"². Bij het ontstaan van laren denkt men aan menselijke activiteit of aan het vee dat meehielp open plekken in het bos te maken en te houden. Volgens mij gaat men er aan voorbij dat ook in de natuur zeer grote open plekken ontstaan ten gevolge van de hoogveengroei. Het veenmosveen (hoogveen) is in feite de grote bosvernieler bij uitstek. Bij Leersum zien we op de topografische kaart het Bredeveen. Direct oostelijk van Laren in het Gooi leest men Noordpolder te Veen, Zuidpolder te Veen en Binnendijk te Veen. Tussen Dongen en Loon op Zand kennen we een groot veengebied, hetgeen ook blijkt uit de verkaveling. Tussen Rijen en Dongen staat op de topografische kaart de naam Laareind. Noordelijk van Weert (Limburg) liggen het dorp Laar en de Laarderheide. Zuidelijk van Maarheeze ligt Laar en ten zuiden daarvan het Aardbrandsven (aardbrand=turf). Westelijk van dit laar ligt Kranendonk. Deze donk en het bos (hees) van Maarheeze lagen eens boven het veen en de rest onder het hoogveen. Bij Wouw in het westen van Noord-Brabant was veel hoogveen in het verleden en men treft er de namen Westelaar en oostelijk en noordelijk van Heerle Hazelaar (Hezelaar) aan. Een laar is dus eigenlijk een open plek of inham in het oorspronkelijke oerbos, veroorzaakt door de vernielende werking van het hoogveen (veenmosveen) op de bosvegetatie. De naam hoort thuis in de vroege middeleeuwen. Op de hogere gronden nabij zo'n laarnaam mogen we bewoning verwachten in de vroege middeleeuwen. Het broekgebied Overlangbroek was dus gezien de naam Donselaar in de vroege middeleeuwen een hoogveengebied. Door ontwatering, gevolgd door inklinking en oxydatie (en mogelijk turfgraverij) werd het uiteindelijk een broekgebied.

Boxtel,

H.J.M. Thiadens (historisch-geograaf).

1. Van Goors *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland*, 1968 p. 90
2. J. de Vries: *Etymologisch Woordenboek*, Utrecht, 1959, p. 142. Zie verder: *de topografische kaart 1:25000 (blad 39 B)*, uitgegeven door de Topografische Dienst.

Jaarverslag van de secretaris over 1990

Verslag van de algemene ledenvergadering, 25 januari te Bunnik

1. Opening. De heer R.J. Butterman, die in de bestuursvergadering op 13 juni 1989, als opvolger van de heer L.M.J. de Keijzer, tot voorzitter is gekozen, opende de vergadering met een kort welkomstwoord tot de zeer kleine groep aanwezigen. Omdat er maar zo weinig leden aanwezig zijn, wordt de officiële overdracht van de 'hamer' naar een volgende vergadering verschoven. De kleine opkomst van leden was het gevolg van de storm die in de namiddag onverwachts opstak en tot laat in de avond voortduurde. Ook de spreker was hierdoor verhinderd om naar Bunnik te komen. De voorzitter bedankt de bestuursleden, de redactie van het tijdschrift en de bezorgers van periodiek en convocaties die de vereniging jaarlijks enkele honderden guldens porto besparen en verder iedereen die zich op andere terreinen voor onze vereniging inzet.

2. Verslag van de kascommissie. De commissie bestond uit mw J. van de Borselaar en de heer G.M. van Boetzelaer. Na inzage van de stukken - waar zij geen aanmerkingen op hadden - bedankten zij de penningmeester voor zijn precieze uitvoering.

3. Verkiezing bestuursleden. De heer L.M.J. de Keijzer, afgetreden als voorzitter, stelt zich voor een bestuursfunctie beschikbaar. Mw H.M.J. Rossner treedt af en stelt zich niet meer herkiesbaar. Het bestuur stelt als nieuwe kandidaat voor: mw K. van der Wiele. Omdat er geen namen van tegenkandidaten zijn ingediend, worden de heer de Keijzer en mw Van der Wiele voor één termijn (her)benoemd. Er blijft in het bestuur nog steeds één vacature.

4. Rondvraag. Hiervan werd geen gebruik gemaakt.

5. Sluiting.

Het ledenbestand

Op 1 januari 1990 telde de vereniging 270 leden. 22 Nieuwe leden werden ingeschreven, 8 hebben bedankt of zijn overleden. Het ledental bedraagt op 31 december: 284.

Bestuurswijzigingen

Mw Huijs verliet in juni het bestuur wegens verhuizing. Het bestuur vergaderde vijf keer. Door ziekte en overlijden van de voorzitter, de heer Butterman, namen de heren De Keijzer en De Wit de taken van

de voorzitter waar. Het overlijden van de voorzitter is een groot verlies. In het decembern timer van het tijdschrift is een *In Memoriam* geplaatst.

Bestuurssamenstelling per 1 januari 1990:

Voorzitter: R.J. Butterman, Wijk bij Duurstede.
 Vice-voorzitter/Penningmeester: P.S.A. de Wit, Odijk.
 Eerste secretaris: mw M. Huijs-Oostveen, Wijk bij Duurstede.
 Tweede secretaris: mw K. van der Wiele, Werkhoven.
 Leden: L.M.J. de Keijzer, Houten.
 C. van Schaik, Utrecht.

Bestuurssamenstelling per 1 januari 1991:

Voorzitter: P.S.A. de Wit, Odijk.
 Vice-voorzitter: O.J. Wttewaall, 't Goy.
 Eerste secretaris: H.J.J. Steenman, Houten.
 Tweede secretaris (P.R./lezingen): mw K. van der Wiele, Werkhoven.
 Derde secretaris (notulen): mw C.E.A. van der Grind, Houten.
 Penningmeester: mw J.A.M. van der Grind-van de Burgt,
 Wijk bij Duurstede.
 Leden: L.M.J. de Keijzer, Houten.
 C. van Schaik, Utrecht.

Periodiek

Door het overlijden van de heer Butterman is in de redactie een vacature ontstaan waarin nog niet is voorzien. Het periodiek verscheen vier keer.

Het verenigingsprogramma

Op 25 januari zou de heer A.J. Schuurman spreken, maar door de storm kon hij Bunnik niet bereiken. Redactielid Reinders vulde de leemte in het programma door voor de vuist weg de geschiedenis te vertellen van het gebouw waar de avond was georganiseerd: De Witte Huisjes in Bunnik. Waarschijnlijk zijn deze in de middeleeuwen gebouwd als kosterwoning, maar toen de kerk geld tekort kwam, zijn ze midden 17de eeuw aan de koster verkocht. Na diens overlijden bleek het kortzichtige van deze daad: de kerk kon de nieuwe koster/schoolmeester geen dienstwoning aanbieden. Hij heeft toen een tijdje in de sacristie van de kerk gewoond, die sinds de Reformatie niet meer werd

gebruikt. Daarna zijn de huisjes door een aantal ambachtslieden bewoond. In 1764 bouwde de veerschipper op Utrecht een achterstuk aan het huis en eind vorige eeuw werd in dit stuk een bakkerij gevestigd. De kerk had zich in de 17de eeuw het recht van nakoop voorbehouden en begin 20ste eeuw is hiervan gebruik gemaakt. In 1948 is de bakkerij van Van Ettekoven verplaatst en raakten de huisjes in verval, tot ze in 1975 in het kader van een werkgelegenheidsproject zijn opgeknapt tot kerkelijk centrum.

Op zaterdag 10 maart was er een excursie naar de Ste Gertrudiskerk (Oud-Katholieke Kathedrale Kerk) aan het Willemsplantsoen te Utrecht. Pastoor Ditmarsch hield voor 35 aanwezigen een korte inleiding over de oud-katholieke kerkgeschiedenis in de Nederlanden sinds de breuk met Rome in de 16de eeuw tot aan heden.

De plannen om een grotere kerk te bouwen ter vervanging van de nabijgelegen Ste Gertrudiskapel zijn door pastoor Deelder in 1890-92 gemaakt. In 1911 werd eerst een pastorie gebouwd en een jaar later begon men met de bouw van de kerk ernaast. Architect E.G. Wentinck jr. voorzag de neo-romaanse kerk van fraai schoon metselwerk, stijlvol gestileerde decoratievormen, mozaïeken, muurschilderingen en beglazingen. Op 6 mei 1914 kon de nieuwe Ste Gertrudiskerk worden ingewijd. In de kerk hangen vele schilderijen uit de Utrechtse school van onder meer Abraham en Hendrik Bloemaert en Gerard Honthorst. Ook heeft de kerk een aantal relieken en prachtige kerkelijke gebruiksvoorwerpen zoals 17de eeuwse gouden en zilveren kelken, bijbels en kazuïfels.

Op 26 april hield M.S.F. Kemp in het Witte Kerkje te Odijk voor 35 aanwezigen een lezing over genealogisch onderzoek in het Kromme Rijngebied, meer in het bijzonder over Odijkse families. De heer Kemp is specialist op het gebied van de genealogie van onze streek tot 1650 en een door de leden gewaardeerd spreker en auteur. Een bewerking van zijn lezing staat in dit periodiek.

Onze jaarlijkse grote excursie was dit jaar naar Münster, de oude hoofdstad van Westfalen in Duitsland. Zoals gebruikelijk stond de excursie ook dit keer weer 'voor de laatste keer' onder leiding van mw van der Grind-van Hengstum. Met 52 mensen was de bus tot de laatste plaats bezet. We bezochten in het morgenprogramma de Domkerk en het archeologisch museum. Daar waren Nederlands sprekende gidsen

aanwezig om een verhelderende uitleg te geven. De helft van de leden bezocht de afdeling prehistorie, waar voorwerpen van de oudste bewoners van Westfalen te zien waren; oudheden uit de brons- en ijzertijd en vondsten uit de Romeinse kampen te Lippe. De andere groep bezocht de tentoonstelling over de Romeinse tijd in Westfalen.

Het middagprogramma bestond uit een uitgebreide stadswandeling door Münster, waarbij een bezoek gebracht werd aan het raadhuis met zijn schitterende gevel, één van de mooiste profane gotische bouwwerken. In het raadhuis bevindt zich de vredeszaal waar in 1648 de 'Vrede van Münster' werd gesloten. De raadkamer, het oudste gedeelte van het raadhuis werd grotendeels gebouwd in de tweede helft van de 12de eeuw. De stadswandeling ging verder langs het universiteitsgebouw, door schilderachtige straatjes en zeer oude kerken, waaronder de Domkerk met zijn bekende uurwerk. Al dit prachtigs kon niet verhinderen dat een aantal 'cultuurliefhebbers' bezweek voor de verleidingen van de zonnige terrasjes met grote pullen Duits bier. Ook in 1991 hoopt mw van der Grind de excursie weer voor de laatste keer te organiseren.

De kleine excursie op 15 september ging naar Fort Rijnauwen in Bunnik. Onder leiding van de heren Van der Gaag en Kok werden maar liefst 80 aanwezigen ontvangen met een korte dialezing, waarin al het moois dat het fort te bieden heeft al vast in vogelvlucht werd behandeld. Het fort is meer dan een eeuw geleden gebouwd als onderdeel van de nieuwe Hollandse waterlinie. Het moest de stad Utrecht verdedigen tegen aanvallen van Kaiser Wilhelm, die overigens enkele oorlogen later wel deze kant opkwam, maar dan zonder leger. Opvallend is hoeveel aandacht er in dit fort voor het detail was. Zeer vakkundig metselwerk was niet alleen sterk, maar ook een streling voor het oog. Na de tweede wereldoorlog verloor het fort zijn militaire functie en werd het ingenomen door flora en fauna. Het is nu een beschermd natuurgebied. Vooral de vleermuizenkolonie, de grootste van west-europa op zo'n klein gebied, is beroemd. De openstelling van het fort is zelfs afhankelijk van deze kolonie want als de vleermuizen in september naar het reduit trekken voor hun winterslaap mogen bezoekers er tot april niet meer komen. Een recensie van het boek dat Arie van der Gaag over Fort bij Rijnauwen schreef staat achterin dit periodiek. Wie het fort nog niet bezocht heeft, kan bij de VVV in Zeist en Utrecht kaarten bestellen. Voor groepen worden speciale rondleidingen georganiseerd.

Op 23 oktober kon de heer Schuurman dan toch zijn lezing houden die in januari 'verwaaid' was. Hij sprak in het dorps huis te Werkhoven voor 52 aanwezigen over: "Het leven op het platteland in de 19de eeuw; plattelandsleven minder traditioneel dan gedacht", zijn dissertatieonderwerp. Van zijn proefschrift is een handelseditie verschenen.

De 52 aanwezigen kregen een uitleg over hoe de ontwikkeling van de materiële cultuur op het Nederlandse platteland zich heeft voltrokken. De heer Schuurman deed zijn onderzoek aan de hand van bewaard gebleven boedelbeschrijvingen uit de Zaanstreek, Oost-Groningen en Oost-Brabant, waar hij de verschillen tussen schetste. Het voorkomen van bepaalde voorwerpen is soms afhankelijk van de streek. Zo kom je in een veenstreek in Oost-Groningen voorwerpen tegen die met turf en turfsteken te maken hebben, terwijl in een waterrijk en industrieel gebied als de Zaanstreek gereedschappen voor de botenbouw, oliemolens en houtzagerijen voorkwamen. Het doordringen van bepaalde voorwerpen geeft ook aan hoe ver het in een bepaald gebied met de ontwikkeling is. Zo drongen nieuwe ontwikkelingen in de Zaanstreek veel eerder door dan in Brabant of Groningen. En dan heb je nog voorwerpen die in het ene gebied al hun functie begonnen te verliezen, maar er voor de sier nog bleven, terwijl die in andere gebieden nog gewoon in gebruik waren. Uit de manier van boedelbeschrijving en de plaats waar het zich in huis bevond is op te maken of het er voor de sier of voor het gebruik stond. Zo zijn er in iedere tijd ontwikkelingen geweest waardoor gebruiksvoorwerpen uit een eerdere periode hun functie van gebruiksvoorwerp verloren en sierobjecten werden. Als sprekend voorbeeld noemde hij de pendule op de schoorsteen boven de kachel. Vroeger stond de pendule hier, omdat deze plaats boven de kachel er toch was. Kachel en pendule waren toen normale gebruiksvoorwerpen, waar men van afhankelijk was. Tegenwoordig hebben veel mensen CV laten aanleggen en gebruiken ze voor de tijd hun kwartshorloge. Kachel, schoorsteen en pendule zijn soms nog gebleven, maar hebben eigenlijk geen echte functie meer. Ze staan er alleen nog voor de sier.

De laatste lezing van dit jaar werd op 15 november te Cothen gehouden door ons verenigingslid, de heer P.C.B. Maarschalkerweerd, gemeente-archivaris van Amersfoort. Voor 40 aanwezigen behandelde hij de ontwikkeling van het notariaat. De oudste betaalde schrijvers kwamen voor in het Lombardische rijk. Hij noteerde de ruilhandel-transacties. In het Romeinse rijk kreeg het notariaat een veel duidelijker basisfunctie. De

notaris inde hier de belasting op transacties voor de keizer. Het belasten van bepaalde transacties via notarissen gebeurt nog steeds. De notaris noteerde alleen wat hem verteld werd. Met uitleg of berechting hield hij zich niet bezig, daarvoor moest men bij de rechter zijn. In het Sticht was er al in de middeleeuwen sprake van kanunniken die de notarisfunctie uitoefenden. Zij waren vooral betrokken bij het noteren van de plicht tot afdracht van betalingen aan de bisschop of andere kerkelijke instellingen. De oudste, met name genoemde notaris staat vermeld in een charter uit 1340: Jan Tollenaar. In Wijk bij Duurstede was in 1621 een notaris en ook Werkhoven had in 1671 een notaris. Karel V bracht in de 16e eeuw een aantal vernieuwingen. Zo stelde hij regels op voor hun bekwaamheid, toelating en reputatie. Sinds 1541 was er de plicht voor notarissen om een protocol bij te houden en mochten transporten van onroerend goed alleen voor een notaris gebeuren. In 1798 komt er de plicht bij om een index bij te houden van de protocollen. Een belangrijke verbetering was de invoering van het kadaster in 1832. De notaris moet er zijn aktes laten overschrijven. Het notarisambt is in 1842 bij wet geregeld en sinds 1961 worden aankomende notarissen een staatsexamen afgenomen. Er werden veel vragen gesteld, ook over technische zaken van het notariaat. Een notaris die de lezing bijwoonde kon een aantal vragen, bijvoorbeeld over de broederschap, beantwoorden.

H.J.J. Steenman,
secretaris.

Financieel jaaroverzicht historische kring 1990

Inkomsten		Uitgaven
Saldo Rekening Courant per 31-12-1989	f 446,70	Lezingen f 315,80
Saldo Spaarrekening per 31-12-1989	75,74	Zaalhuur 312,00
Saldo Portirekening per 31-12-1989	249,38	Drukkosten periodiek 3961,55
Contributie	6705,00	Typekosten periodiek 740,00
Rente	12,51	Porti 1236,33
Verkoop losse periodieken	1504,00	Bijdragen excursies 200,20
Sponsoring periodiek	100,00	Onkosten secretariaat 426,32
Kruispost	500,00	Diversen 371,62
		Saldo Rekening Courant
		per 31-12-1990 1222,82
		Saldo Spaarrekening
		per 31-12-1990 77,43
		Saldo Portirekening
		per 31-12-1990 729,26
	<u>f 9.593,33</u>	<u>f 9.593,33</u>

P.S.A. de Wit,
penningmeester.

Jaarverslag van de archeologische werkgroep

In 1990 kwam de werkgroep op 25 zaterdagen bijeen, waarvan er 20 **werden** besteed aan veldverkenning. Op 5 zaterdagen werden excursies georganiseerd en een museum bezocht.

De veldverkenningen werden gedaan na graafwerkzaamheden ten behoeve van de woningbouw in Houten. Veel is hierover niet te vermelden. De vondsten beperkten zich tot enkele aardewerkscherven van recente datum.

Wel is interessant te vermelden dat bij de graafwerkzaamheden ten behoeve van de riooloverstort en de aanleg van de biezenvelden aan de Doornkade op circa één meter onder het maaiveld een groot aantal boomstammen zichtbaar werd. De stammen hadden een lengte die varieerde van zes tot acht meter met een stamdikte van 25 tot 30 cm. Alleen het stambout was nog aanwezig; het dunnere hout (onder andere dat van de takken) was vergaan. De ligging van de stammen is van west naar oost. Het vermoeden bestaat dat deze bomen in het verleden deel uitmaakten van een bos en met een westerstorm zijn omgewaaid. Door overstromingen zijn ze in de daarop volgende eeuwen onder een meter dikke kleilaag komen te liggen en daardoor gedeeltelijk bewaard gebleven. Een geïnteresseerde wetenschapper is hiervan op de hoogte gebracht.

Tot slot wil ik alle medewerkers van de werkgroep heel hartelijk bedanken voor de prettige samenwerking en de grote inzet bij onze werkzaamheden.

L.M.J. de Keijzer,
voorzitter van de archeologische werkgroep.

Recensie

A. van der Gaag: Fort bij Rijnauwen

Rondom de stad Utrecht ontstonden in de tweede bouwfase van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1867-1880) de forten Ruigenhoek, Voordorp, Rijnauwen, Vechten, Hoofddijk en 't Hemeltje. Uit de eerste bouwperiode (1816-1824) dateren de forten De Klop, Gagel, Blauwkapel, De Bilt, Vossegat, Jutphaas en de vier Lunetten op de Houtense vlakte. Informatie over deze fortificaties is te vinden in het boek van G. Koppert *De forten rond Utrecht. Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie* (Utrecht, 1983).

Over fort Rijnauwen, gelegen in de gemeente Bunnik (met zijn oppervlakte van ruim 31 ha het grootste fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie), dat gebouwd werd in de jaren 1867-1869, is nu een afzonderlijk boekje verschenen. Het is geschreven door Arie van der Gaag, één van de gidsen van het sinds 1 mei 1990 voor het publiek opengestelde fort. De leden van onze Historische Kring die deelnamen aan de na-jaarsexcursie hebben met hem kennis gemaakt bij de diapresentatie in het voormalige kruithuis; een deel van de groep werd vervolgens door hem rondgeleid over het fortterrein, andere gidsen namen de overige deelnemers voor hun rekening. Voor wie deze excursie gemist heeft, is een rondleiding (aanmeldingen via de VVV's Utrecht en Zeist) beslist aan te raden!

Nadat Defensie het fort in 1966 verliet, kreeg de Universiteit het in zijn bezit in verband met uitbreidingsplannen van het nabijgelegen universiteitscomplex De Uithof. Deze plannen raakten gelukkig van de baan en sinds 1984 is Staatsbosbeheer de eigenaar.

In het boekje komen uiteraard de militaire zaken (met name de bouwkunde) ter sprake, maar ook de specifieke natuurwaarden van het terrein. Er wordt informatie gegeven over de flora en fauna (met name de paddestoelen, vleermuizen, insecten, amfibieën, reptielen, vissen en vogels). Degenen die in goede winters rond het fort schaatst, kan het geluk hebben - zoals ik enige jaren geleden - hoog in de bomen een groep ransuilen te zien zitten. Dat schitterende beeld vergeet je je leven niet meer.

Het is een goede gedachte geweest om een verklarende lijst van moeilijke militair-bouwkundige termen op te nemen. Het bewijst de lezer veel

nut, want op bijna elke bladzijde wordt men er mee geconfronteerd. Toch waren er nog een paar termen, zoals keel (keelgracht, keelface), escarpment, binnenlandhoofden, die niet verklaard waren en waar de leek moeite mee zal hebben.

In een klein paragraafje komen ook nog de vroegere sociale gevolgen voor de Bunnikse gemeenschap naar voren, zaken waar men niet in eerste instantie aan denkt bij dit onderwerp, maar die tot nadenken stemmen.

De al te kritische lezer moet langs enkele foutjes die er altijd wel in zo'n boekje zitten (hoe kan dat ook anders bij een dergelijk breed onderwerp), heen kijken en vooral genieten van de fotografische documentatie. Aardige foto's zijn er bijvoorbeeld in opgenomen van de kunstuitingen op de muren binnen in het fort, gemaakt door (helaas onbekende) militairen gedurende de mobilisatietijd 1914-1918. Dat de foto's met name de kracht van het boekje vormen zal niemand verbazen: Van der Gaag is immers uit de wereld van de fotografie afkomstig. Na de bezichtiging van het fort is het boekje een goede weergave van en aanvulling op dat wat de gidsen vertellen.

Odiijk,
Marijke Donkersloot - de Vrij

A. van der Gaag: Fort bij Rijnauwen. Middelpunt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Uitgave Henk Reinders, Bunnik 1990. 74 pp. ISBN 90-72507-04-5. f 12,50. Te koop in de boekhandel of franco thuis door overboeking op postrekening 5404619 of bankrekening 49.20.47.294 t.n.v. H. Reinders, Bunnik.